

ГУМАНІСТИЧНИЙ ДИСКУРС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МІЛІТАРНОЇ ПРОЗИ

HUMANISTIC DISCOURSE OF MODERN UKRAINIAN MILITARY PROSE

Кириленко Н.І.,

orcid.org/0000-0002-5982-7227

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови і літератури

Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Сердюк К.В.,

orcid.org/0000-0001-7990-849X

магістрант факультету іноземної та слов'янської філології

Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

У статті розглядається специфіка художнього осмислення теми війни і миру у творчості сучасних українських письменників, зокрема нове бачення загальнолюдських проблем, пов'язаних з війною. Особливу увагу зосереджено на утвердженні гуманістичного пафосу в сучасній прозі на воєнну тематику, зокрема розкрито своєрідність анти-мілітарного дискурсу творів «Маріупольський процес», «УКРИ», «Чорне сонце». На прикладі героїв, їхніх вчинків, психології, мотивації показано, як війна впливає на долю особистості, доведено, що в будь-якій межовій ситуації, навіть на війні, можна залишатися гуманістом.

Письменники художньо інтерпретують не стільки події війни, скільки моделюють образ людини в контексті війни, зміни пріоритетів, внутрішніх протиріч. Серед уже репрезентованих на сторінках творів тем і мотивів переважають авторське бачення війни, рецепція роздумів, викликаних болем, стражданням, смертю, глибоким розчаруванням у житті, мотив втраченого дитинства цілого покоління дітей. Домінуючими були і залишаються антимілітаризм, боротьба за мир, за свободу і незалежність, за людську гідність, формування національної ідентичності.

У прозі, присвяченій подіям війни на сході країни, відсутні ідеологічні маркери, сучасні автори майстерно рецептують етнопсихологію українців, художньо узагальнюють факти та реальні життєві історії, які є втіленням національної ідеї та гуманістичного пафосу.

«Маріупольський процес», «УКРИ» та «Чорне сонце» – узагальнені невідомі життєві історії, які є втіленням людності, застереженням від війни, формуванням патріотизму та національної свідомості.

Поява творів, присвячених російсько-українській війні, надзвичайно важлива для розвитку сучасної літератури, для формування національного міфу, адже в текстах про тему війни спостерігаємо гуманістичний пафос.

Ключові слова: сучасна українська проза, тема війни, війна на сході України, АТО, гуманістичний пафос, мілітарний дискурс.

In the article we consider the specifics of the artistic interpretation of the theme of war and peace in the works of modern Ukrainian writers, in particular, a new vision of common human problems related to war. We pay special attention on the establishment of humanistic pathos in modern prose with military topics, in particular, we reveal the originality of the anti-military discourse of the works "Mariupol Process", "UKRY", "Black Sun". On the example of heroes, their actions, psychology and motivation we show how war affects the fate of an individual, prove that in any borderline situation, even in war, you can be a humanist.

Writers artistically interpret not so much the events of the war as model the image of a person in the context of war, changes of priorities, and internal contradictions. Among represented on the pages of the works themes and motifs prevail the author's vision of war, the reception of reflections caused by pain, suffering, death, deep disappointment in life, the motif of the lost childhood of an entire generation of children. Antimilitarism, the struggle for peace, for freedom and independence, for human dignity, and the formation of national identity were and are dominant.

In the prose dedicated to the events of the war in the east of the country, there are no ideological markers, modern authors masterfully interpret the ethnopsychology of Ukrainians, artistically summarize facts and real life stories, which are the embodiment of the national idea and humanistic pathos.

"Mariupol Process", "UKRY" and "Black Sun" are generalized non – fictional life stories that are the embodiment of philanthropy, a warning against war, and the formation of patriotism and national consciousness.

The appearance of works dedicated to the Russian-Ukrainian war is extremely important for the development of modern literature, for the formation of a national myth, because in the texts about the war we observe a humanistic pathos.

Key words: modern Ukrainian prose, theme of war, war in the east of Ukraine, ATO, humanist pathos, military discourse.

Постановка проблеми. Україна стала епіцентром найтрагічніших подій ХХІ століття – Євромайдану, Революції Гідності, Небесної Сотні, окупації Донбасу та Криму, АТО, повномасштабного вторгнення в лютому цього року.

Неоголошена загарбницька війна з росією, яка вже вісім років точиться на сході країни і десятий місяць широкомасштабного вторгнення, стала

реальністю нашого сьогодення. Війна створює зміни в усіх сферах життя, зокрема в мистецтві, і такі зміни відображають наслідки війни не лише для окремої людини, а й для всього суспільства. Українська мистецька свідомість характеризується посиленням мілітарної спрямованості. Загострюються екзистенційні проблеми, виникає потреба переосмислити цінності, знайти своє місце в новій реальності, часто у ворожому світі. Мілітарний дискурс у сучасній прозі характеризується яскраво вираженим антропоцентризмом.

Серед тем і мотивів, які вже репрезентовані на сторінках творів, переважають: авторське бачення війни, рецепція рефлексій, викликаних болем, стражданням, смертю, глибоким розчаруванням у житті, мотив втраченого дитинства цілого покоління дітей. Для осмислення інших потрібен час. Домінантами були й залишаються антимілітаризм, боротьба за мир, за свободу і незалежність, за людську гідність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мілітарний дискурс сучасної української прози є сферою зацікавлень, предметом дослідження літературознавців: І. Борсюка [1], Н. Герасименко [3], Н. Головченко [4], Ю. Поліщука [9], В. Слапчука [11], Г. Улюри [12] та ін., які звернулися до аналізу окремих творів про російсько-українську війну. У своїх працях згадані дослідники зосереджувалися на тематиці й проблематиці, стильових особливостях, системі образів, настроєвій парадигмі прози сучасної літератури на воєнну тему.

В. Слапчук у статті «Війна як дискурс» зазначав, що «сьогодні Україна веде війну, і ця війна дотична до всіх нас – українців, а тому неминуче мусить втрапити до сфери зацікавлень української літератури». На сьогодні в літературознавстві з'явилося декілька змістовних оглядів літератури про АТО: стаття А. Кокотюхи «Війна в лідерах продажу» [6], огляд О. Коцарева «Сім книг про Майдан і війну» [7]. О. Коцарев, узагальнюючи свої спостереження над сучасними творами на воєнну тему, зауважив у більшості текстів відсутність зайвого пафосу, але сильний емоційний струмінь («...книжки... відверто тяжко читати, вони викликають дуже багато болю та розчуження»), різноманітність і увиразнення живих людських характерів, які розкриваються в нетривіальних обставинах і затьмарюють «політичний момент», появу гумору та іронії, усе «...активніше вписування війни та революції в глибший культурний контекст, у літературні архетипи» [7]. Загалом критик оцінив літературу про війну як потрібну, важливу та цікаву: «Що більше буде таких книжок, то краще. Бо саме вони цемен-

тують український, а не нав'язаний ззовні вимір найновішої історії (лише маючи й пам'ятаючи його можна адекватно сприйняти вимір альтернативний). Саме вони найбезпосередніше змальовують наші події та наші почуття» [7].

Незважаючи на низку публікацій, ця тема в сучасному літературознавстві залишається малодослідженою. Маємо незначну кількість розвідок, у яких увагу було б зосереджено на відображенні українців у період переломних історичних подій, показі героїв у межових обставинах, розкритті характерів персонажів, їх психології та мотивацію вчинків.

Постановка завдання – проаналізувати твори на воєнну тематику («Маріупольський процес» Г. Вдовиченко, «УКРИ» Б. Жолдака, «Чорне сонце» В. Шкляра), розкрити особливості утвердження в них гуманістичного пафосу.

Виклад основного матеріалу. Писати про війну дуже непросто, але події, які відбуваються в Україні з 2014 року, розповіді очевидців, учасників бойових дій складають сюжети для письменників, змушують митців регулярно звертатися до теми війни. Прозаїки (Г. Вдовиченко, Б. Жолдак, Т. Горіха Зерня, Є. Положий, В. Шкляр, С. Жадан, Олаф Клеменсен та багато інших) фактично є літописцями подій АТО. Митці не можуть про це не писати, бо це наразі актуально і стосується кожного громадянина держави.

Уже у 2015 році з'явилися перші книги про події на сході України. Серед таких книг – роман Г. Вдовиченко «Маріупольський процес», відзначений на «Коронації слова-2015». У передмові до твору В. Лис характеризував його так: «...Це насамперед роман про історію пізнання людини людиною, про ламання стереотипів щодо “західняків” і “східняків”, крізь звичайні людські почуття, про відкриття через це пізнання самого себе, світу та перемогу цих почуттів над жорстокістю й абсурдом цієї, як, зрештою, і всілякої війни» [2, с. 8].

Авторка допомагала волонтерам, спілкувалася з ними та бійцями АТО, які перебували у військовому госпіталі, читала інтерв'ю, тому мала значний фактаж про події 2014 року та історії, пов'язані з ними. І, зокрема, одна з історій кохання стала основою сюжету роману. На думку письменниці, «Ця історія (навіть не історія, бо я ж не знала жодних подробиць) настільки зачепила, що у моїй уяві почала створюватися своя історія. Інша. Вона мало чим подібна на те, що я зараз вам розповіла. Але саме цей каркас почав обростати живим “м'ясом”, “кров'ю”, “судинами”, “нервами”...» [13].

Г. Вдовиченко художньо репрезентує не стільки події війни, скільки моделює образ людини в контексті війни, зміну пріоритетів, показує суперечності, звеличує кохання, яке здатне подолати найважчі перешкоди. Герої твору – львів'янин Роман і приазов'янка Ольга – спочатку постають перед читачами персонажами протилежних поглядів і переконань. А місцевість на Сході країни, обрана авторкою, досить нетипова, адже жителі села, попри очевидні суперечливі позиції, ідентифікують себе з Україною, хоча й досить конкретно. Сепаратистка Ольга жалкує полоненого «укра», який намагається вижити за будь-яких умов. З часом усі перешкоди зникають, між ними зароджується кохання, що є традиційним для такого роду сюжетів. Однак це лише основа і життєвий факт, а глибина полягає в думках і міркуваннях, які виникають у межових ситуаціях.

За слушним зауваженням критиків (О. Коцарев, А. Кокотюга), із трьох частин твору дві присвячені перебуванню героїв на війні або близько до неї, і лише одна з них – це осмислення життя львів'янина та мешканців села поблизу Маріуполя, а разом із тим і людей по обидва боки лінії фронту. У романі все змальовано до дрібниць, читач сприймає цю сконденсовану життєву правду, майже в кожному слові відчуваючи біль, співчуття і хвилювання за долю героїв.

Г. Вдовиченко, змальовуючи будні персонажів на передовій, стверджує думку про те, що звичайні речі, дрібниці в побуті, про які ми навіть не замислюємося, на фронті стають розкішшю. І найменший необдуманий крок може стати для героїв останнім, адже смерть підстерігає скрізь.

Письменниця пам'ятає дні, коли Маріуполь «трусило у лихоманці: прапори над міськрадою, то такі, то такі. Бійки, бити у руках, перестрілки... Поранені, вбиті, взаємні звинувачення» [2, с. 129]. Значну увагу авторка приділяє найтрагічнішій події кривавої історії – Іловайському котлу.

Особливе психологічне навантаження справляють на читача епізоди відходу Романа з чотирма побратимами з оточення під Іловайськом. Тоді відважні воїни зі стрілецькою зброєю протистояли ворожим танкам: «Повзти, повзти, бо позаду нічого живого, лише охоплена полум'ям інкасаторська машина і чорний дим, що запинає дорогу» [2, с. 154]. І тільки коли небезпека вже позаду, хлопець наважується написати коротку смс-ку найріднішим людям: «Мамо, я поїв і у касці. Усе добре, не хвилюйся, тут поганий зв'язок», «Олю, я живий. Дочекайся» [2, с. 249]. Такі якості, як людинолюбство та альтруїзм закладені в генах героїв на рівні української мен-

тальності та постають маркерами національної ідентичності.

Г. Вдовиченко доводить, що є пріоритети, набагато важливіші за ненависть – мир у державі, любов, родинний затишок, друзі. Письменниця твердо переконана: Україна і українці були, є і будуть завжди, незважаючи на тяжкі втрати побратимів, які стали рідними, з якими в окопах ділилися ковтком води і шматком хліба. А все інше – «Ми з усім розберемося, – каже Апостол, – дізнаємося про усіх, хто роздмухав війну, і як саме це сталося. Визначимо причини і співставимо їх із наслідками. Поки цього не зробимо, ми, як ті двієчники, не зможемо перейти до наступного класу. І пам'ятатимемо усіх своїх героїв. І залишимося у цій війні людьми. Це дуже важливо – залишитися людьми» [2, с. 273]. А ті, хто «щиро заплутався й збився з дороги, вони мають пройти свій шлях і повернутися» [2, с. 282].

Так, у романі, присвяченому подіям війни на сході країни, Г. Вдовиченко майстерно рецепіює етнопсихологію українців, художньо узагальнює факти та реальні життєві історії, які є втіленням національної ідеї та гуманістичного пафосу.

Серед творів про АТО, які викликають непідробний інтерес читачів, чільне місце посідає «бойова проза» Б. Жолдака – кіноповість «УКРИ». «Укропи», «укри» – так зневажливо називають росіяни українців. Але українському народу такі назви сподобалися, бо, окрім любові до Батьківщини, готовності захищати її від ненаситних загарбників-сусідів, українці мають особливе почуття гумору, що також є маркером ідентичності, національним кодом. В українців сформувалася своя сміхова культура, яка еволюціонує, і зокрема це простежується й під час війни. За допомогою сміху, гумору, уїдливої сатири український народ мінімізує згубний вплив ворожих образ, гніву та інформаційного бруду.

Весь твір Б. Жолдака – це цілісне відображення воєнних дій, авторське трактування подій, їх героїв та антигероїв. Герої кіноповісті «УКРИ», як вважає сам автор, схожі на героїв «Енеїди» І. Котляревського. Вони, як і козаки-троянці, відчайдушно захищають свою країну, її територіальну цілісність і незалежність, даючи гідну відсіч загарбникам, часто жартуючи зі смертю (навіть перебуваючи під «вогненними пасмами градів», бійці відчують себе, ніби на спортивній грі, а не на війні: «бійці, неначе на футболі, дуже переживали, чи влучить») [5, с. 158] цінують дружбу і братерство: «Жора мчав крізь ніч, і з кожною хвилиною підступалася радість, що він вирине з безмірного натовпу і впаде в братні

обійми укропів, він уже наперед відчував ці дужі потиски, чув рідний сміх, хрипкі жарти» [5, с. 174]. А під час бойових дій герої знаходять час для жартів і гумору, і це часто допомагає, адже життя триває, і навіть на війні українці не втрачають людських чеснот і моральних цінностей. Незважаючи на страшні бої, герої знаходять місце і час для кохання, весілля та подружнього життя: «Вона глянула в дзеркальце й не повірила – геть лагідна, світла, усміхнена і чомусь вбрана у весільну фату. А одвела погляд – і вся забризкана ... геть не пудрами чи кремами...» [5, с. 93]. Цей епізод відтворює щасливу мить і жахливі реалії сьогодення. Автор із симпатією і співчутливо, а іноді використовуючи нецензурну лексику, описує нетрадиційний «медовий місяць» молодят в умовах війни, шукає баланс: «Як дивно перепліталось їхнє подружнє життя з бойовим, замість того, аби муркотіти, молодята вели військові наради, біс їхній мамі, ну ніяк не вдавалось побути людьми! Після любовців западала павза, за нею йшла ділова нарада...» [5, с. 207]

20 новел книжки «УКРИ» – це низка невеликих оповідей, які мають реальну основу, тісно пов'язаних одна з одною темами та героями, історій, від яких перехоплює подих і зміцнює впевненість у перемозі. Письменник по-своєму осмислює війну та по-новому репрезентує особистість на війні, моделює «нового» героя ХХІ століття: у кіноповіді читач не знайде епізодів обожнювання бійців АТО, їх документальних характеристик. Б. Жолдак змальовує звичайних людей із глибоким почуттям патріотизму, яке передавалось з покоління в покоління, а праоснова, першопочаток його йде від хоробрих предків – козаків. За політикою, за замовчуванням подій у новинах там, на сході України, перебувають прості хлопці, яких змінила війна. Вони не тільки продовжують жити, а й проявляють здібності та характери, знаходять можливість посміятися і поплакати, проявити кмітливість, вкотре обдуривши ворогів, продемонструвати любов до Батьківщини, створити нову філософію життя. На таких своїх, «рідненьких», тримається нація, але серед своїх є й інші, чужі – вороги народу, зрадники, сепаратисти. Автор порушує традиційні для літератури теми – байдужості та зради, на прикладі місцевих жителів простежує витoki цих ганебних явищ: «Порода людська була строката – після голодомору й Другої світової сюди назбирався люд з усього Союзу, бо із зон випускали тих, хто хотів відновлювати шахти» [с. 22]. Своєрідно реєстровано у творі антигуманітарність – це відомий

«гумконвой», за яким стояла не гуманітарна допомога, а зброя. У творі вміло переплітаються традиції та новаторство, епічні сюжети, засновані на реальних подіях, з нанизуванням діалогів, із домішками ненормативної лексики та чорного гумору, німими сценами, які читач може інтерпретувати самостійно.

Ще одним помітним твором у дискурсі сучасної прози є роман В. Шкляра «Чорне сонце», присвячений воїнам полку «Азов». Щодо місця творчості романіста в сучасній прозі слушною є думка К. Поліщука: «у світлі сучасної критики Василь Шкляр постає як визнаний та провідний майстер бестселерів, який у своїй творчості торкається важливих національних та загальнолюдських проблем, створює напружений сюжет, а також однозначно не може бути охрещений елітарним чи масовим письменником» [8].

Прикметно, що візії війни репрезентовано від імені очевидців, безпосередніх учасників подій, азовців. Розповідь у творі ведеться від імені бійця з позивним Маляр. Його прототипом став солдат полку «Азов» Олександр (позивний Художник), із яким письменник був особисто знайомий. Маляр згадує Майдан, розповідає про своїх побратимів: Гризло (для нього бій – це свято), Сіроманця (він вивчив українську мову і розмовляє нею з російськомовними батьками), Фому (наймолодший, сирота, врятував побратимів, закривши їх собою), Хунта (один із найкращих фехтувальників), Аксьонов (від нього відмовилися батьки, які підтримували ЛНР). Зі щирою теплотою і невимовним сумом В. Шкляр описує у творі, як хлопці протистояли ворогу під Іловайськом і загинули.

Ці українські лицарі впевнені у власній правоті, у цій неоголошеній війні правда на їхньому боці. Навіть у кривавих протистояннях у хлопців зберігається потяг до прекрасного, естетичного. Тому оповідач так привабила скіфська баба в степу, яка «тримала обома руками свого живота, в якому теплилося життя» [15, с. 107], бо навіть у епіцентрі бойових дій життя триває. У цьому епізоді яскраво представлено важливі етнокультурні коди українців, показано безперервний зв'язок минулого, сучасного та майбутнього.

Герої роману – утілення найкращих людських чеснот, взірці для наслідування, вони прекрасні зовні і внутрішньо, тому досконалі, а їхні дії та вчинки – показові. Про те, що хлопці є справжніми патріотами, свідчать рядки: «Не дозволиш нікому плямити ні слави, ні честі твоєї нації. Будь гордий з того, що ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимироваго тризуба» [15, с. 26–27].

Із вуст Маляра читач дізнається про хід боїв, втрати серед бійців. Герой сповнений сумнівів і недовіри до всього, його душу ятрить прихована зрада: «Хто і чим зміряє те почуття чи бодай знайде йому адекватну назву, коли ти звільняєш місто від бандитського кодла, а мирні жителі показують тобі дулі, сиплють услід прокльони чи... виставляють з вікна голе озаддя?» [15, с. 20]

Хто і з якою метою продовжує війну, чому гинуть найкращі, чому місцеві жителі Донбасу вороже ставляться до українських військових, вважаючи їх ворогами, яке майбутнє України бачить герой – болючі питання, які ставить автор книги. Показовий епізод зі склянкою води, в якому власник кіоску, місцевий житель Сходу, відмовив військовим, підкреслює жорстокість і нелюдське ставлення «ватяних рил» до патріотично налаштованих захисників. Потрібен час, щоб змінити психологію таких «ватників».

Водночас «Чорне сонце» – це світ добра і зла, сторінки мрій, сподівань і звершень молодих українських воїнів. «Так уже історично склалося, що наш народ розчаровується і падає духом, то знову відроджується і піднімає голову в боротьбі за свою гідність і незалежність. І сьогодні ми бачимо, що буреломні події на Донбасі, в Криму відкрили світові новий український дух, відродили справжнього українця. Він народився на Майдані, а війна показала цю людину в повний зріст», – розповідає в інтерв'ю В. Шкляр [14].

Таким чином, прозаїк з'ясовує причини антиукраїнської політики на сході країни та засуджує таке негативне явище. Важливим завданням, яке стоїть перед письменником,

є піднесення бойового духу тих, хто захищає цілісність держави та єдність нації. Проте В. Шкляр не уникає викриття ганебних рис поведінки, які виявила війна та які досі трапляються серед бійців. Загалом романіст виводить ідеальних вояків, щирих патріотів, відверто симпатизуючи хлопцям, вчинки яких для кожного українця є універсальним засобом самовираження й самоствердження, актом цілеспрямованого утвердження моральних цінностей.

Висновки. Бурхливі події ХХІ століття в Україні (Революція Гідності, російсько-українська війна, що триває й донині) спричинили появу цілого пласту нових творів: спогадів та розповідей самих учасників боїв, мемуари, щоденники, авторами яких є військові, бійці, волонтери, журналісти. Серед них: Г. Вдовиченко, С. Жадан, Б. Жолдак, Б. Гуменюк, Олаф Клеменсен, С. Лойко, Н. Нагорна, В. Піддубний, Є. Положій, В. Рутківський, С. Талан, Г. Цимбалюк, В. Шкляр та багато інших. Поява творів, присвячених російсько-українській війні, надзвичайно важлива для розвитку сучасної літератури, бо за темою війни спостерігаємо гуманістичний пафос у текстах. У майбутньому ці книги складуть цілісну картину війни.

«Маріупольський процес», «УКРИ» і «Чорне сонце» – узагальнені невігдані життєві історії, які є втіленням людинолюбства, застереженням від війни, формуванням патріотизму і національної свідомості. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі поетикальних особливостей творів про російсько-українську війну та засудження мілітарної ідеології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борисюк І. В. Гібридна війна як стратегія спротиву. *Критика*. № 11-12, 2012. С. 15–16.
2. Вдовиченко Г. К. Маріупольський процес: роман; [передм. В. Лиса]. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 288 с.
3. Герасименко Н. О. Словами очевидців: література від Євромайдану до війни : монографія. Тернопіль : Джура, 2019. 127 с.
4. Головченко Н. І. Книга про український феномен. Буквоїд. URL: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2015/02/02/074710.html>
5. Жолдак Б. О. УКРИ: кіноповість. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2015. 224 с.
6. Кокотюха А. А. Війна в лідерах продажу. URL: http://espreso.tv/article/2015/09/15/viyna_v_liderakh_prodazhu
7. Коцарев О. О. Сім книг про Майдан і Війну. Ще не осмислення, але ретельна фіксація реальності: огляд. URL: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/62544/>
8. Поліщук К. М. Поетичні майстерні. URL: <http://maysterni.com/user.php?id=7360&t=2&sf=1>
9. Поліщук Я. О. Візія війни в літературі ХХІ століття. Життя зі словом : ювіл. зб. на пошану проф. Миколи Ткачука / За ред. проф. М. Зимомрі. Тернопіль; Дрогобич : Посвіт, 2014. С. 376–383.
10. Протасова Г. В. Війна, культура, історія: про що говорили на Форумі видавців. *Літературна Україна*. 2015. № 35. С. 4.
11. Слапчук В. Д. Війна як дискурс. URL: <http://litakcent.com/2015/02/17/vijna-jak-dyskurs/>
12. Улюра Г. А. Як ти підеш на війну? (Рецензія на книжку Сергія Гридінна «Сапери»). URL: <http://litakcent.com/2017/10/13/yak-ti-pidesh-na-viynu-retsenziya-na-knizhku-sergiya-gridina-saperi/>

13. Франко З. Галина Вдовиченко: «Роман має вистигнути, як гарячий хліб, який не можна їсти з вогню» [Електронний ресурс]. *Час і Події*. 2015. № 25. URL: <http://www.chasipodii.net/article/15352/>
14. Шкляр В. М. «Наймогутніша зброя – мова». 2016. 5 січня. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2016/01/20/vasyl-shklyar-7/>
15. Шкляр В. М. Чорне Сонце: збірка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 304 с.